

Список використаних джерел:

1. Кристи Н. Ответ насилию. В поисках чудовищ / Пер. с англ. М.А. Мошковой. Москва: Центр содействия реформе уголовного правосудия, 2003. 32 с.
2. Лавров: Москва не пропонуватиме Асаду піти у відставку. BBC Україна. 2013. 8 березня. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/03/130308_lavrov_syria_assad_ag (дата звернення: 20.10.2018).
3. Міністр оборони США: ми готові діяти негайно. BBC Україна. 2013. 28 серпня. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/multimedia/2013/08/130828_hagel_interview_bbc_syria_as_video (дата звернення: 20.10.2018).
4. Про заходи щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем: резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи від 27 червня 1996 р. № 1096. URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28documents%29/9CC052FF67F623FC2257D9E0041D022> (дата звернення: 25.10.2018).
5. Полторацький О.С. Роль НАТО у формуванні сучасної системи міжнародної безпеки: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.04. Київ, 2003. 15 с.

УДК 343.9 : 343.35 (477)

СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННОМУ ЗБАГАЧЕННЮ В УКРАЇНІ

Рубан Катерина Павлівна,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри професійних та спеціальних
дисциплін (Херсонський факультет
Одеського державного університету
внутрішніх справ, м. Херсон, Україна)

Цвігуненко Владислав,
курсант (Херсонський факультет
Одеського державного університету
внутрішніх справ,
м. Херсон, Україна)

У статті запропоновано низку спеціально-кримінологічних заходів запобігання незаконному збагаченню в Україні, встановлення податкового електронного декларування для державних службовців, оскільки є зв'язок ст. 366-1 «Декларування недостовірної інформації» Кримінального кодексу України зі ст. 368-2 «Незаконне збагачення» Кримінального кодексу України. Зазначено про ініціювання в суді спеціально уповноваженим суб'єктом (наприклад, прокурором, працівником Національного агентства з питань запобігання корупції) позову про визнання фіктивним шлюбу або розлучення особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, оскільки фіктивні розлучення є спрощеною схемою № 1 для уникнення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення. Зазначено про усунення протистояння між органами прокуратури та Національним антикорупційним бюро України, передбачення в законодавстві методу «виходу із тіні» як можливості звільнення від кримінальної відповідальності для державного службовця, заборону офшорів для українських чиновників і посадовців.

Проаналізовано антикорупційну законодавчу базу на готовність реалізації цих заходів. Окреслено шляхи впровадження необхідних змін до окремих законодавчих актів із метою досягнення бажаного результату для всієї держави – подолання незаконного збагачення та корупції загалом.

Ключові слова: корупція, незаконне збагачення, запобігання злочинам, спеціально-кримінологічні заходи запобігання.

SPECIAL CRIMINOLOGICAL MEASURES TO PREVENT ILLEGAL ENRICHMENT IN UKRAINE

Ruban Kateryna Pavlivna,
Candidate of Law, Associate Professor
at the Department of Professional and
Special Disciplines (Kherson Faculty
of Odessa State University of Internal
Affairs, Kherson, Ukraine)

Tsvihunenko Vladyslav,
Cadet (Kherson Faculty of Odessa State
University of Internal Affairs,
Kherson, Ukraine)

The article proposes a series of special-criminological measures to prevent illegal enrichment in Ukraine. Establishing a tax electronic declaration for civil servants. Since there is a connection between Art. 366-1 "Declaration of Invalid Information" of the Criminal Code of Ukraine from Art. 368-2 "Illegal Enrichment" of the Criminal Code of Ukraine. Initiation in a court by a specially authorized entity (for example, a prosecutor, employee of the National Agency for the Prevention of Corruption) a claim for recognition of a fictitious marriage or divorce of a civil servant if he tries to avoid criminal liability for illegal enrichment. Verification of the legality of concluded contracts, transactions (transactions) by civil servants. This is a simplified scheme № 1 of illegal enrichment. Removing the confrontation between the prosecutor's offices and the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine. Anticipating the "exit from the shadow" of the legislation as a possibility of exemption from criminal liability for a civil servant. Offshore ban for Ukrainian officials and officials. The introduction of Art. 52 "On the Prevention of Corruption" of the Law of Ukraine should be initiated to prohibit a civil servant from having a foreign currency account in the non-profit jurisdictions of the European Union for tax purposes, which is evidence of Ukraine's compliance with international standards. Increase of sanctions in Art. 368-2 "Illegal enrichment" of the Criminal Code of Ukraine, which will, as a result, increase the severity of this crime. Such changes will allow law enforcement officers to better disclose and investigate the facts of illegal enrichment of civil servants. As anti-corruption officials (detectives of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, investigators of the National Police of Ukraine) will be able to use secret investigative (search) actions. Changes to Part 2 of the Art. 246 of the Criminal Procedural Code of Ukraine regarding the inclusion in the list of grounds for conducting secret investigatory (search) actions for adjacent to the illicit enrichment of crimes. Amendments to the Law "On Prevention of Corruption" on the elimination of gaps in the concept of "close persons". Making changes to the understanding and application of statutory restrictions for civil servants in obtaining gifts and their collaboration with relatives. Completion of the reform of specially authorized counter-corruption actors. Mandatory use of lie detector in recruiting law enforcement and anti-corruption authorities.

Anticorruption legislative framework was analyzed to achieve the goals of special and criminological measures to prevent unlawful enrichment. Changes will require rules that determine the jurisdiction of the prosecutor's office and the special anti-corruption prosecutor's office. The ways of implementing the necessary changes to certain legislative acts are

outlined in order to achieve the desired result for the whole state – is to overcome illegal enrichment and corruption in general.

Key words: corruption, illegal enrichment, prevention of crimes, special-criminological preventive measures.

Корупція як суспільне явище має латентний характер. Вершиною цієї проблеми є вчинення корупційних злочинів (отримання і давання хабара (неправомірної вигоди), зловживання службовим становищем та інші). Проте, як показує статистика, зазначені прояви корупції займають лише частину можливих форм корупційних діянь. Інший бік корупції зовні прихований від суспільства, і його проявом в очах громадян є невідповідність доходів і видатків посадовців обійманим посадам, виконуваним функціям. Криміналізація незаконного збагачення є одним із найбільш ефективних інструментів боротьби з корупцією. Це дає змогу країнам переслідувати корумпованих державних службовців і конфіскувати доходи, одержані злочинним шляхом.

Хоча є низка нормативно-правових актів, що регулюють незаконне збагачення навіть на міжнародному рівні, але розслідування та розкриття цього злочину не дають бажаних результатів. Для пересічних громадян стає очевидним усе більше поширення у владних колах цього кримінального правопорушення, не відбувається належної реалізації цієї кримінальної норми. Відповідно до Єдиного державного реєстру судових рішень було винесено лише 5 вироків за вчинення такого злочину, як незаконне збагачення, а саме починаючи з 4 березня 2015 року [1], оскільки лише тоді у диспозиції ст. 368-2 КК України було зазначено, що незаконне збагачення – це набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у власність активів у значному розмірі, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами, а так само передача нею таких активів будь-якій іншій особі.

Кримінально-правову кваліфікацію незаконного збагачення досліджували такі українські науковці: Л.П. Брич, О.І. Гузоватий, О.П. Денега, О.О. Дудоров, В.М. Киричко, О.О. Книженко, М.В. Кочеров, В.Н. Кубальський, М.І. Мельник, Д.Г. Михайленко, В.І. Осадчий, О.О. Руденко, А.В. Савченко, В.Я. Тацій, Т.М. Тертиченко, Р.В. Трофименко, В.І. Тютюгін, М.І. Хавронюк, О.Ю. Шостко, І.М. Ясінь. Результати наукових досліджень кримінальної відповідальності за незаконне збагачення, зокрема кримінально-правової кваліфікації цього злочину, знайшли відображення у захищених дисертаціях, зокрема, О.І. Гузоватого, О.П. Денеги, М.В. Кочерова, І. М. Ясінь, а також наукових статтях, проте більшість робіт торкається кримінально-правових аспектів незаконного збагачення, наприклад оптимальної конструкції складу, кримінально-правової кваліфікації цього злочину. Втім, у науці кримінології відсутні ґрунтовні дослідження запобіжних заходів незаконного збагачення загалом і спеціально-кримінологічних зокрема.

Метою статті є визначення низки спеціально-кримінологічних заходів запобігання незаконному збагаченню в Україні, актуальних для нашої держави, із окресленням шляхів їх реалізації.

Розпочинати дослідження треба із спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції, до яких, за Законом України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року, належать такі: органи прокуратури, Національної поліції, Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції [2]. Наприклад, детективи Національного антикорупційного бюро станом на кінець січня 2018 року розслідували понад 100 епізодів незаконного збагачення та декларування недостовірних даних (ст. ст. 368-2 та 366-1 КК України відповідно). Половина з цих епізодів зареєстрована за результатами аналізу відомостей з Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій та місцевого самоврядування (так звана «система електронного декларування») [3].

Можливість використання спеціально-кримінологічних заходів запобігання незаконному збагаченню пов'язана із нормами чинного законодавства, зокрема Кримінального кодексу (далі – КК) України [4], Кримінального процесуального кодексу України [4], Закону України (далі – ЗУ) «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року, ЗУ «Про запобі-

гання корупції» [2] від 14 жовтня 2014 року, ЗУ «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року та інших нормативно-правових актів, включно з міжнародними стандартами, відповідно до ратифікованих Україною конвенцій [6, 7].

Зазначимо найважливіші, на наш погляд, спеціально-кримінологічні заходи для подолання незаконного збагачення в Україні.

По-перше, це зробити загальнообов'язковим для всіх службових осіб податкове електронне декларування. Як відомо, факт вчинення такого злочину, як незаконне збагачення, зазвичай стає явним після перевірки електронних декларацій державних службовців. Це також показує нам певну взаємозалежність ст. 366-1 «Декларування недостовірної інформації» КК України зі ст. 368-2 «Незаконне збагачення» КК України. Під час безпосередньої перевірки в деклараціях інформації не лише про доходи, але й про податки спеціально уповноваженим суб'єктам у сфері протидії корупції, відповідно, включно з органами прокуратури, буде значно легше виявляти та розслідувати такий злочин, як незаконне збагачення, та буде більша доказова база для притягнення винних до кримінальної відповідальності. Наприклад, якщо особа – суб'єкт декларування – сьогодні зазначає чималі статки як грошові активи (готівка вдома, кошти на депозитах тощо), пояснюючи це попередніми вдалими виграшами в лотереях (іноді одразу в декількох), то із введенням не просто декларування майна, а саме податкового перевірити справжність таких даних значно легше. Адже якщо податки із отримання виграшу у відповідному розмірі були сплачені декларантом, то, відповідно, походження таких коштів є законним.

По-друге, брати до уваги міжнародну практику та спробувати метод «вихід із тіні», тобто певний компроміс між державою та особою, що вчинила злочин, передбачений ст. 368-2 «Незаконне збагачення» КК України. Компроміс буде полягати в тому, щоб передавати частину або всі активи, що особа набула незаконним способом, в дохід держави, при цьому особу частково або повністю буде звільнено від кримінальної відповідальності. Звичайно для реалізації цього компромісу законодавчим органам України доведеться вносити певні зміни в чинне законодавство, навіть запровадити новий окремий закон.

По-третє, потрібно звернути увагу на фіктивний шлюб або розлучення. Слово «фікція» похідне від латинського *factio* – вигадка. Фікція – щось неіснуюче, уявне, несправжнє. Фіктивний – уявний, видається за дійсне [8].

Адже є випадки, коли створюється фіктивний шлюб у злочинних цілях. Іноді навіть для вчинення таких злочинів, як шахрайство, крадіжка, та, звичайно ж, незаконне збагачення. Чи є шлюб фіктивним, тобто недійсним, чи ні, регулює розд. 2 гл. 5 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 року [9]. Нагадаємо, що шлюб визнається недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка. Шлюб визнається недійсним за рішенням суду у разі його фіктивності. Шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю. А саме: особа, створюючи фіктивний шлюб з іншою особою, переписує на неї все майно та передає їй усі активи, що були здобуті злочинним шляхом, зокрема скоєнням такого злочину, як незаконне збагачення. А також досить часто ст. 368 КК України «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» – для того, щоб надалі уникнути кримінальної відповідальності. Для вирішення цієї проблеми звернемо увагу на законодавство США. Звичайно, скільки пар в Америці одружені фіктивно, точно не знає ніхто. Статистика відсутня. Але все-таки є певна статистика фіктивних шлюбів. За даними правозахисних організацій, з 1998 по 2007 рік було укладено понад 2 мільйони фіктивних шлюбних союзів. У 2005 році 8 % віз нареченого і нареченої виявлялися фіктивними, тобто офіцерам міграційної служби вдавалося розкрити аферу [10].

Громадянину США, який свідомо вплутався у такий фіктивний шлюбний процес, загрожує реальний тюремний термін до 5 років і грошовий штраф до 250 тисяч американських доларів. Імміграційна та митна поліція США нагадує про це в брошурі, випущеній для громадян США. Звідси і ціна ризику: за право взяти собі у дружину або за чоловіка ризиковані американці просять від 15 до 45 тисяч американських доларів [10].

Окрім того, поряд із фіктивним шлюбом стоїть і фіктивне розлучення. На законодавчому рівні це регулює ст. 108 Сімейного кодексу (далі – СК) України. Фіктивне розірвання шлюбу – це абсолютно нове для нашого сімейного законодавства поняття. Спираючись на зміст статті, що коментується, його можна визначити як таке розірвання шлюбу органом РАЦСу, яке було здійснене подружжям не з метою припинення шлюбних відносин і подальшого сімейного життя, а з якоюсь іншою метою [9]. Іноді ця мета і є уникненням кримінальної відповідальності за незаконне збагачення. Особа, розлучаючись з іншою, залишає на неї все своє майно та активи, при цьому зовсім не змінюючи сімейного характеру стосунків із нею. Отже, маємо можливість сказати, що це якраз спрощена схема № 1 для незаконного збагачення, оскільки тільки саме колишнє подружжя може звертатися до суду із позовом про визнання розлучення недійсним.

З цих міркувань очевидною стає відсутність вирішеності цього питання на законодавчому рівні, а саме уповноваженої особи від імені держави (наприклад, прокурора, працівника НАЗК), яка була б наділена правом ініціювати в суді факт перевірки шлюбу (або розлучення) державного службовця, якого підозрюють у незаконному збагаченні у наявності (або відсутності) ознак фіктивності.

По-четверте, під час перевірки електронних декларацій звертати увагу, які саме документи підтверджують набуття активів службовою особою. Адже особи, які надають ці активи, можуть говорити, що ці документи є недійсними і що вони не брали участі в їх складанні. Але є інша проблема, з якою ще важче боротися, а саме: досить часто особа незаконно збагачується без укладення певних правочинів. Тобто без укладення певних договорів, угод, спрямованих на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. І тому під час розслідування незаконного збагачення слабкою стає доказова база, тому що особи не визнаватимуть своєї вини і не має документів, які вказують на набуття цих активів.

По-п'яте, взаємодія спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції (органи Національної поліції, Національне антикорупційне бюро України, прокуратура, Національне агентство з питань запобігання корупції). Важливо також не перешкоджати один одному, адже іноді злочинці саме цього і добиваються, тому що при цьому досудове розслідування незаконного збагачення може стояти на місці та взагалі не прогресувати. Відповідно, винні не будуть притягуватися до відповідальності, встановленої законом. Натомість взаємодія представників спеціально-уповноважених органів на протидію корупції має полягати в обміні досвідом, наданні певної інформації один одному та будь-якої допомоги під час досудового розслідування за вчинення злочину, передбаченого ст. 368-2 КК України, задля притягнення до кримінальної відповідальності винної у незаконному збагаченні особи.

По-шосте, необхідним є підвищити кримінальну відповідальність за вчинення злочину, передбаченого ст. 368-2 «Незаконне збагачення» КК України. Адже ця стаття має 3 частини. Згідно з ч. 1 злочин є невеликої тяжкості, за ч. 2 цієї статті – злочин є середньої тяжкості та лише згідно з ч. 3 злочин є тяжким. Оскільки негласні слідчі (розшукові) дії (далі – НСРД) можливо проводити лише за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, то можливість проводити їх є лише за вчинення незаконного збагачення службовою особою, яка займає особливо відповідальне становище, тобто за ч. 3 ст. 368-2 КК України. Безперечно, що проведення НСРД забезпечить більш чітко та вдале досудове розслідування незаконного збагачення, адже воно дає змогу отримати набагато більше доказів, аніж під час проведення звичайних слідчих дій. Отже, є пропозиція застосувати більш сувору відповідальність за вчинення незаконного збагачення, а саме: підвищити ступінь тяжкості кожної частини ст. 368-2 КК України на один ступінь, таким способом відкривши можливість проведення НСРД за будь-які суспільно-небезпечні дії, пов'язані з незаконним збагаченням в Україні.

По-сьоме, доцільним було б ініціювати перед суб'єктами права законодавчої ініціативи внесення змін до ч. 2 ст. 246 «Підстави проведення негласних слідчих (розшукових) дій» КПК України щодо кримінальних проваджень, за якими дозволено проведення НСРД. А саме: включити до наявного переліку суміжні з незаконним збагаченням злочини, зо-

крема корупційні злочини, визначені у примітці ст. 45 КК України, та правопорушення, пов'язане з корупцією, визначене ст. 366-1 КК України. Оскільки ця стаття про декларування недостовірної інформації є доказовим базисом у кримінальних провадженнях щодо незаконного збагачення, а такі злочини, передбачені ст. ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у разі їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також злочини, передбачені ст. ст. 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368-369-2 КК України, можуть виступати саме способами вчинення суспільно-небезпечного діяння, за ст. 368-2 КК України.

По-восьме, ініціювати внесення до ст. 52 «Про запобігання корупції» Закону України заборони особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, мати валютний рахунок у країнах некомерційних юрисдикцій Європейського Союзу для цілей оподаткування, що, у свою чергу, є свідченням дотримання Україною міжнародних стандартів.

Наприклад, міністри фінансів ЄС на зустрічі в Брюсселі нарешті прийняли рішення і склали перший чорний список офшорів. Як і планувалося раніше, зробили вони це до грудня 2017 року. Після довгого підготовчого етапу до нього увійшли 17 країн: Американське Самоа, Бахрейн, Барбадос, Гренада, Гуам, Макао, Маршаллові острови, Монголія, Намібія, Об'єднані Арабські Емірати, Палау, Панама, Самоа, Сент-Люсія, Тринідад і Тобаго (який вважається останньої податковою гаванню), Туніс і Південна Корея. Це – ті країни, які не вжили достатніх заходів щодо зміни законодавства і з боротьби з ухиленням від податків на прохання ЄС. Намібія – єдина країна, яка взагалі не зробила жодних кроків, щоб змінити своє становище. На окрему увагу заслуговує «сірий» список із 47 країн [11]. У нього входять країни, які нині не відповідають вимогам ЄС, але показали, що готові змінитися і дотримуватися податкової прозорості та чесності [12].

Безперечно, без визначення належних повноважень прокурорів, як-от спеціалізованої антикорупційної прокуратури (далі – САП) щодо встановлення таких рахунків, ці запропоновані зміни залишаться нереалізованими. Відповідно, що змін потребуватимуть також норми, які визначають юрисдикцію органів прокуратури загалом і САП зокрема.

По-дев'яте, з огляду на заборону державному службовцю (особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування) отримувати у дохід будь-які цінності, окрім тих, що дозволені Законом України «Про запобігання корупції», а це, зокрема, подарунки від близьких осіб, загальнодоступні знижки на товари, послуги, виграші, призи, премії, бонуси, є потреба усунення прогалін у визначеннях, передбачених у цьому нормативно-правовому акті. Адже перелік близьких осіб відрізняється від звичного переліку близьких родичів за сімейним законодавством. Важко відповісти, чому у вищезазначеному головному антикорупційному законі серед близьких осіб не вказані рідний дядько, рідна тітка, племінник, племінниця. Тобто отримувати від них подарунки є забороненими діяннями, натомість працювати у їх прямому підпорядкуванні, відповідно, є дозволеним.

Десятим пунктом є завершення реформи із формування спеціально-уповноважених суб'єктів із протидії корупції з обов'язковим використанням при цьому детектора брехні, адже висока кваліфікованість повинна ґрунтуватися на щирості та відвертості. Не можна очистити державу брудними руками. Відповідно, закон про використання цього детектора є нагальною необхідністю.

Отже, можемо визначити такі спеціально-кримінологічні заходи запобігання незаконному збагаченню в Україні: встановлення податкового електронного декларування для осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; ініціювання в суді спеціально уповноваженим суб'єктом (наприклад, прокурором, працівником НАЗК) питання про фіктивність шлюбу або розлучення державного службовця як способу уникнення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення; перевірка законності укладених правочинів суб'єктами, на яких поширюється дія Закону «Про запобігання корупції»; усунення протистояння за повноваження між спеціальними суб'єктами у сфері протидії корупції; передбачення в законодавстві методу «виходу із тіні» як обставини звільнення від кримінальної відповідальності; заборона офшоротизації українських чиновників і посадовців; підвищення ступеню тяжкості злочину, передбаченого

ст. 368-2 КК України; внесення змін до ч. 2 ст. 246 КПК України щодо включення до переліку підстав проведення негласних слідчих (розшукових) дій для суміжних із незаконним збагаченням злочинів; внесення змін до Закону «Про запобігання корупції» щодо усунення прогалин у понятті «близькі особи» і, відповідно, змін у розумінні та застосуванні передбачених обмежень для осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування щодо одержання подарунків та їхньої спільної роботи із близькими особами; завершення реформи спеціально уповноважених суб'єктів із протидії корупції з обов'язковим використанням детектора брехні під час комплектування цих органів працівниками.

Список використаних джерел:

1. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/>
2. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р., в останній чинній редакції від 31 серпня 2018 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
3. Національне антикорупційне бюро України. Офіційний сайт. URL: <https://nabu.gov.ua>.
4. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
6. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції (A/RES/58/4) від 31 жовтня 2003 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_c16.
7. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією від 27 січня 1999 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_101?nreg=994_101&find=1&text=%ED%E5%E7%E0%EA%EE%ED&x=0&y=0#w11.
8. Фіктивний шлюб: випадки застосування, правове підґрунтя, юридична відповідальність. URL: http://kafedr.at.ua/publ/konsultacija_jurista/fiktivnij_shljub_vipadki_zastosuvannjapravovepidruntja_juridichna_vidpovidalnist/3-1-0-313.
9. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р., в останній чинній редакції від 28 серпня 2018 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
10. Фіктивний шлюб у США: скільки платять та чим ризикують іммігранти. URL: <http://svitua.com.ua/news/201610/966-fiktyvnyu-shlyub-ssha-skilky-platyat-chym-ryzuyut>.
11. Okunev J. ЕС опублікував список оффшорів: 17 стран в чёрном списке и 47 в «сером». 6 декабря 2017 г. URL: <https://offshorewealth.info/tax-planning/the-eu-has-published-a-list-of-offshore-companies-17-countries-in-the-black-list>.
12. The EU list of non-cooperative jurisdictions for tax purposes. Council of the European Union conclusions (adopted on 5/12/2017). URL: <http://www.consilium.europa.eu/media/31945/st15429en17.pdf>.